

KONTRAK ELEKTRONIK: ISU DAN PENYELESAIAN UNDANG-UNDANG

Marina Abdul Manap

Fakulti Undang-undang, Governan dan Hubungan Antarabangsa
Kolej Universiti Islam Melaka
marina@kuim.edu.my

ABSTRAK

Transaksi perdagangan elektronik berkembang dengan pesat di mana saja di dunia termasuk Malaysia. Setiap hari kontrak elektronik terbentuk dalam pelbagai urusan khususnya jual beli barangan dan perkhidmatan. Kecanggihan teknologi maklumat pada hari ini menyebabkan transaksi secara elektronik semakin mencabar dan kompleks. Isu-isu perundangan sering timbul bermula daripada proses pembentukan kontrak sehinggalah kepada penguatkuasaan kontrak secara elektronik. Penulisan ini bertujuan memberi kefahaman secara jelas berkaitan isu-isu perundangan yang timbul dalam transaksi kontrak secara elektronik dan meneliti beberapa peruntukan undang-undang yang terpakai bagi menguatkuasakan transaksi kontrak secara elektronik di negara ini. Selain itu, artikel ini juga turut mengenalpasti penyelesaian kepada isu-isu berkaitan transaksi kontrak secara elektronik berdasarkan peruntukan undang-undang dan keputusan kehakiman semasa daripada beberapa buah negara seperti United Kingdom dan India. Kajian ini dihasilkan dengan menganalisis beberapa peruntukan undang-undang di Malaysia dan kes-kes yang telah diputuskan berdasarkan perundangan semasa. Secara umumnya, melalui analisis yang dibuat, pelaksanaan dan penguatkuasaan kontrak secara elektronik akan lebih berkesan dengan kewujudan beberapa penyelesaian yang telah dicadangkan dalam artikel ini.

Kata kunci : Kontrak elektronik, undang-undang Malaysia, isu-isu perundangan

ELECTRONIC CONTRACT: ISSUE AND LEGAL SOLUTION

ABSTRACT

Electronic commerce transaction is growing rapidly anywhere in the world including Malaysia. Electronic contracts are formed almost every day in various affairs, especially in the sale of goods and services. The advancement of information technology today has caused electronic transactions to be more challenging and complex. Legal issues often arise from the formulation process to enforcement of electronic contract. This writing aims to provide a clear understanding of the legal issues arising in electronic contract transactions and also to examine some provisions of the law applicable to enforce electronic transactions in this country. In addition, this article also identifies solutions to issues related to electronic contractual transactions based on current legal provisions and judicial decisions from several countries such as the United Kingdom and India. This study was produced by analysing some law provisions in Malaysia and cases that have been decided on current legislation. In general, through the analysis made, the implementation and enforcement of electronic contracts will be more effective with the existence of several solutions that have been proposed in this article.

Keywords: *electronic contract, Malaysian Law, legal issues*

PENDAHULUAN

Kontrak adalah kaedah penting dalam menguatkuasakan suatu transaksi antara dua pihak khususnya dalam aktiviti bersifat komersil seperti jual beli, sewaan, pinjaman, sewa beli, pelaburan dan sebagainya. Aktiviti komersil dalam dunia ledakan kemajuan teknologi digital hari ini bukan lagi hanya berpaksikan kepada aktiviti secara bersemuka. Gaya hidup masyarakat khususnya dalam aktiviti transaksi melibatkan kewangan telah berubah kepada aktiviti yang lebih mudah, pantas dan menjimatkan masa. Buktinya dalam aktiviti membeli belah di negara ini, kajian oleh OpenMinds Resources.Com melaporkan bahawa pada tahun 2012, sejumlah 65% pengguna memilih untuk membeli belah secara atas talian berbanding 35% yang lainnya masih mengekalkan kaedah membeli belah secara konvensional (Majalahniaga.com,2013). Kewujudan laman web membeli belah yang popular seperti Zalora.com.my, Lazada.com.my, Shopee.com.my, 11 street.my, ezbuy.my, zapmeta.com dan banyak lagi merencanakan lagi aktiviti berkontrak jual beli atas talian.

Sepertimana kontrak secara bersemuka, kontrak elektronik juga tidak terlepas daripada isu-isu perundangan terutamanya dalam proses pembentukan kontrak itu sendiri. Secara umumnya, isu-isu perundangan yang timbul dalam transaksi kontrak secara elektronik dibahagikan kepada beberapa bahagian iaitu proses pembentukan kontrak elektronik, penentuan kesahan elemen-elemen pembentukan kontrak, penguatkuasaan penerimaan dalam kontrak elektronik dan proses pembatalan kontrak elektronik serta proses menguatkuasakan hak dalam kontrak elektronik (Roos Niza Mohd Shariff, 2012). Penulisan ini bertujuan untuk memberi kefahaman lebih jelas berkaitan isu-isu perundangan yang timbul dalam transaksi kontrak secara elektronik dan mengenalpasti penyelesaiannya berdasarkan peruntukan undang-undang dan keputusan kehakiman semasa daripada beberapa buah negara yang mempunyai latar belakang perundangan yang sama seperti Malaysia iaitu United Kingdom dan India.

Menangani isu-isu kontrak elektronik pada masa kini memerlukan penyelesaian berdasarkan peruntukan undang-undang yang bersesuaian dengan keadaan semasa. Sungguhpun rujukan utama kes-kes berkaitan pertikaian kontrak iaitu Akta Kontrak 1950 masih relevan, terdapat beberapa perundangan lain yang perlu diaplikasikan bersama-sama sebagai penyelesaian pertikaian terbaik. Kemajuan pantas teknologi turut menyebabkan berlakunya perubahan pandangan dan keputusan perundangan. Rujukan kes-kes semasa dari negara-negara lain juga dilihat sebagai alternatif terbaik khususnya keputusan kehakiman dari negara-negara yang mempunyai asas perundangan yang sama. Ringkasnya, isu-isu perundangan yang timbul dalam transaksi kontrak elektronik perlu diputuskan bersesuaian dengan keadaan kes dan peruntukan undang-undang yang dapat memenuhi keperluan masyarakat pada masa kini. Meningkatkan kefahaman masyarakat berkaitan pembentukan dan pelaksanaan kontrak secara elektronik, penyeragaman undang-undang dan penambahbaikan dari sudut terma dan syarat kontrak elektronik adalah antara perkara-perkara yang perlu diberi perhatian khusus bagi pelaksanaan kontrak elektronik yang lebih berkesan.

KONTRAK SECARA TRADISIONAL

Suatu perjanjian atas persetujuan bersama secara bebas, yang dimasuki oleh dua atau lebih pihak yang mempunyai kelayakan berkontrak, disertai dengan balasan dan tujuan yang sah menurut undang-undang dan tidak dinyatakan sebagai batal oleh Akta Kontrak 1950 adalah merupakan kontrak yang mempunyai kuatkuasa undang-undang. Takrifan ini dinyatakan secara jelas menerusi Seksyen 10 Akta Kontrak 1950. Kontrak juga boleh dihasilkan samaada secara bertulis ataupun secara lisan. (Muhammad Fathi Yusof, 2006). Akta Kontrak 1950 tidak mensyaratkan sesuatu kontrak itu hendaklah dibuat secara bertulis sahaja. Namun demikian kontrak secara lisan mungkin mempunyai permasalahan dari sudut pembuktian apabila berlaku pertikaian pada masa hadapan.

Secara pengamalannya kontrak tradisional melibatkan pertemuan bersemuka pihak-pihak berkontrak, berlakunya perbincangan dua hala, wujudnya bukti persetujuan melalui reaksi seperti berjabat tangan, menurunkan perakuan tandatangan dan pertukaran dokumen kontrak. Proses pembentukan kontrak sebegini memerlukan perbincangan dua hala dan mungkin mengambil masa lebih panjang untuk proses pelawaan tawaran, tawaran dan penerimaan.

KONTRAK SECARA ELEKTRONIK

Ledakan perkembangan teknologi dan komunikasi pada abad ke 21 ini membawa kemajuan pesat kepada hampir seluruh aspek kehidupan manusia. Salah satu perkembangan teknologi yang sangat penting dan mempunyai pengaruh besar dalam dunia perniagaan pada masa kini adalah kemudahan internet. Melalui kemudahan internet, kontrak berasaskan aktiviti perdagangan secara elektronik (*electronic commerce*) dan perniagaan atas talian (*online business*) semakin mudah mengambilalih pelaksanaan kontrak secara tradisional. Menurut laporan oleh Google Malaysia, 74% pengguna di negara ini akan melawat laman jual beli atau laman produk dan 70% pembeli akan membeli secara atas talian barangan yang boleh dibeli dengan lebih pantas (fungsi pantas pembayaran) (Ikhwan Nazri, Oktober 2016).

Menurut Seksyen 5 Akta Perdagangan Elektronik 2006, “elektronik” ertinya teknologi yang menggunakan elektrik, optik, magnetik, elektromagnetik, biometrik, photonik atau teknologi yang seumpama. Manakala “urus niaga perdagangan” menurut peruntukan yang sama, ertinya suatu komunikasi sehalal atau komunikasi pelbagai yang bersifat perdagangan, sama ada berbentuk kontraktual atau tidak, termasuklah apa-apa perkara yang berhubungan dengan pembekalan atau pertukaran barang-barang atau perkhidmatan, agensi, pelaburan, kewangan, perbankan dan insurans.

Kontrak elektronik pula adalah apa-apa kontrak yang dihasilkan dengan penggunaan sistem perisian program komputer (Bhanu Srivastava, Balendu Bhushan, 2015). Contoh-contoh kontrak perniagaan yang menggunakan medium elektronik adalah seperti kontrak perniagaan kepada perniagaan (*B2B*), kontrak perniagaan kepada pelanggan (*B2C*), kontrak oleh individu yang merupakan pembeli kepada entiti perniagaan (*C2B*), kontrak oleh individu pembeli kepada individu pembeli lain dan sebagainya (Mohd Ma'sum Billah, 2008). Kontrak secara atas talian atau *online contract* pula ditakrifkan sebagai hubungan perjanjian antara dua pihak atau lebih yang dilakukan secara elektronik dengan menggunakan medium sistem informasi berasaskan

komputer khususnya jaringan internet (Edmon Makarim, 2012).

Ciri-ciri utama suatu kontrak elektronik adalah persetujuan untuk pembentukan kontrak dicapai oleh pihak-pihak berkontrak dengan mudah dan pantas melalui medium elektronik seperti komputer, perbincangan dua hala antara pihak-pihak tanpa perlu bersemuka, penggunaan perisian komputer secara khusus bagi membolehkan berlakunya perhubungan dan perpindahan data transaksi, transaksi berlangsung dengan menggunakan sistem rangkaian awam secara terbuka dan tempoh masa pembentukan kontrak yang lebih cepat berbanding kontrak secara konvensional.

Berdasarkan ciri-ciri kontrak secara elektronik yang dinyatakan di atas, ternyata jenis kontrak ini mempunyai banyak keistimewaan kerana ianya dapat menjimatkan masa pihak-pihak mencapai kesepakatan tanpa perlu bersemuka, menjimatkan kos, meningkatkan keuntungan dan pendapatan, meluaskan pasaran tanpa sempadan, mengurangkan penggunaan kertas sebagai dokumen kontrak dan membolehkan pembentukan kontrak berlaku tanpa mengira masa dan di mana sahaja pihak-pihak berada.

PERUNTUKAN UNDANG-UNDANG DI MALAYSIA BERKAITAN KONTRAK ELEKTRONIK

Secara umumnya, undang-undang kontrak bertujuan untuk mengawalselia aktiviti kontrak yang dilakukan dan memberi perlindungan kepada pihak yang terkilan dalam suatu keadaan mungkir kontrak. Di Malaysia, Akta Kontrak 1950 merupakan sumber rujukan utama berkaitan dengan isu kontrak. Akta Kontrak 1950 (Akta 136) mengandungi 191 seksyen dan beberapa bahagian berkenaan pembentukan kontrak seperti peruntukan berkaitan:

- i. pemakaian dan tafsiran (Seksyen 1 dan 2);
- ii. mengenai cadangan, penerimaan, komunikasi dan pembatalan cadangan (Seksyen 3 hingga Seksyen 9);
- iii. kelayakan berkontrak, kontrak batal dan boleh batal (Seksyen 10 hingga Seksyen 31);
- iv. mengenai kontrak-kontrak bertaklik (Seksyen 32 hingga Seksyen 37);
- v. pelaksanaan kontrak (Seksyen 38 hingga Seksyen 68);
- vi. hubungan yang seakan-akan kontrak (Seksyen 69 hingga Seksyen 73);
- vii. kesan pecah kontrak (Seksyen 74 hingga Seksyen 76);
- viii. tentang indemniti dan jaminan (Seksyen 77 hingga Seksyen 134); dan
- ix. agensi (Seksyen 135 hingga Seksyen 191).

Akta khusus bagi mengawal selia aktiviti berkontrak secara elektronik di negara ini adalah Akta Perdagangan Elektronik 2006 (Akta 658) yang mengandungi peruntukan undang-undang mengiktiraf kedudukan dan penggunaan mesej elektronik dalam urusan perdagangan dan juga penggunaan cara elektronik dalam perkara-perkara lain yang berkaitan dengan aktiviti perdagangan. Pemakaian Akta 658 ini meliputi semua urusan perdagangan elektronik termasuklah urusan perdagangan elektronik oleh Kerajaan Persekutuan dan Kerajaan Negeri. (Seksyen 2 Akta 658). Walau bagaimanapun, Akta ini tidak terpakai bagi dokumen dan transaksi bagi kontrak secara elektronik berkaitan surat kuasa wakil, pembentukan wasiat dan kodisil, pembentukan amanah dan surat cara boleh niaga. (Jadual Seksyen 2 Akta 658). Seksyen 3 Akta

658 menyatakan bahawa penggunaan peruntukan Akta ini bukanlah sesuatu yang mandatori dan ianya tertakluk kepada keizinan dari seseorang yang terlibat dalam transaksi perdagangan elektronik.

Persetujuan dalam kontrak elektronik dicapai tanpa memerlukan pihak-pihak menurunkan tandatangan secara zahir. Dengan kata lain, pihak-pihak adakalanya menurunkan tandatangan secara digital. Akta Tandatangan Digital 1997 (Akta 562) yang berkuatkuasa pada 1.10.1998 juga merupakan satu lagi perundangan yang digubal bagi memberi jaminan keselamatan kepada individu yang melakukan transaksi secara elektronik dan mengawalselia penggunaan tandatangan digital dalam transaksi berkaitan (Duryana Mohamed, 2012). Melalui Akta 562 ini Suruhanjaya Komunikasi dan Multimedia Malaysia (SKMM) akan melantik Pihak Berkuasa Pemerakuan yang akan bertindak mengeluarkan sijil perakuan, mengesahkan kebenaran kandungan maklumat perakuan dan mengesahbetulkan serta menentukan ketepatan tandatangan digital pihak terlibat melalui suatu sistem verifikasi atau pengesahan identiti pihak yang menghantar mesej secara elektronik.

Satu lagi perundangan yang berkaitan dengan transaksi kontrak secara elektronik adalah Akta Sistem Pembayaran 2003 (Akta 627). Akta ini berkuatkuasa mulai 1.11.2003 dan diwujudkan bagi tujuan melancarkan perjalanan operasi dan kecekapan sistem pembayaran di samping memelihara kepentingan awam. Melalui Akta 627 ini, Bank Negara Malaysia diberi kuasa perundangan secara menyeluruh untuk mengawal selia sistem pembayaran dan instrumen pembayaran oleh institusi perbankan mahupun institusi bukan bank. Secara umumnya Akta ini menggariskan dua kaedah pengawalseliaan iaitu pengawalseliaan ke atas pengendali sistem pembayaran dan pengawalseliaan ke atas pengeluar instrumen pembayaran.

Bank Negara Malaysia (BNM) berkuasa menghalang operasi sebarang sistem pembayaran yang boleh menggugat kebolehpercayaan, keselamatan, kecekapan dan kelancaran operasi sistem pembayaran dan boleh menetapkan suatu sistem pembayaran yang ditetapkan (Designated Payment System) bagi melindungi kepentingan orang awam. Sebagai contoh, BNM berhak menentukan kelayakan dan kaedah pelaksanaan bagi sesebuah organisasi yang melaksanakan sistem pembayaran yang ditetapkan (DPS). Sebagai menjamin keselamatan transaksi pembayaran, BNM berkuasa untuk menetapkan sesuatu instrumen pembayaran sebagai instrumen pembayaran yang ditetapkan (Designated Payment Instrument). Satu cara kawalan yang dilakukan oleh pihak Bank Negara adalah dengan memastikan kebolehpercayaan instrumen pembayaran yang ditawarkan dan penggunaan instrumen pembayaran seperti kad kredit, kad caj, kad debit dan wang tunai elektronik mendapat kelulusan Bank Negara Malaysia.

Selain daripada perundangan yang dinyatakan di atas, terdapat beberapa perundangan lain yang juga berkaitan seperti Akta Perlindungan Data Peribadi 2010 (Akta 709), yang melindungi keselamatan data peribadi pengguna dan mencegah sebarang bentuk penyalahgunaan terhadap penyimpanan atau pemrosesan data peribadi individu, awam dan swasta di Malaysia secara transaksi komersial; Akta Hak Cipta (Pindaan) 1997 yang antara lainnya mengenakan tanggungjawab ke atas sebarang pelanggaran hak cipta termasuklah hak cipta di internet oleh Penyedia Perkhidmatan Internet (*Internet Service Provider*); Akta Keterangan 1950 (Akta 56) yang menyediakan peruntukan berkaitan penerimaan bahan-bahan pembuktian bersumberkan komputer seperti dokumen, pernyataan, gambar, perbualan dan sebagainya; Kanun Keseksaan

(Akta 574) secara umumnya memperuntukkan hukuman bagi kesalahan jenayah seperti tipu, pemerasan, pecah amanah dan lain-lain kesalahan termasuklah yang dilakukan melalui medium elektronik; dan Akta Jenayah Komputer 1997 (Akta 563) yang memperuntukan hukuman bagi sebarang kesalahan penyelewengan penggunaan komputer untuk tujuan melakukan jenayah sama ada melalui pencerobohan data, pengubahan data atau program secara salah mahupun melakukan akses secara tidak sah ke atas program komputer. (Sonny Zulhuda, 2012).

ISU-ISU PERUNDANGAN BERKAITAN KONTRAK ELEKTRONIK

Penentuan Undang-undang dan Bidangkuasa

Pembentukan kontrak secara elektronik berlaku bukan sahaja melibatkan pihak-pihak yang berada dalam bidangkuasa yang sama bahkan sebaliknya. Isu yang sering timbul adalah berkaitan menentukan kesahan kontrak yang dilaksanakan oleh pihak-pihak yang mempunyai bidangkuasa yang terbatas seperti kebenaran menjalankan perniagaan hanya di kawasan tertentu, keupayaan transaksi berasaskan pemberian lesen kepada golongan tertentu dan sebagainya. Bagi mengatasi masalah ini, penggunaan pernyataan pelepasan tanggungjawab (*Disclaimer*) dapat mengelakkan kesukaran yang timbul dalam isu berkaitan pelanggaran bidangkuasa. Apabila berlakunya suatu kes mungkir kontrak elektronik melibatkan dua pihak dari dua negara yang berbeza, antara isu utama yang perlu ditentukan adalah berkaitan undang-undang yang terpakai bagi memutuskan perkara tersebut. Hal ini berkait rapat dengan sifat pembentukan kontrak elektronik yang secara terbuka dan merentasi sempadan negara. Sewajarnya pihak-pihak berkontrak menyatakan secara jelas dalam terma kontrak mereka berhubung penentuan undang-undang yang terpakai dalam hal mungkir kontrak bagi mengelakkan sebarang permasalahan timbul pada masa akan datang. Antara langkah yang boleh diambil bagi menangani permasalahan ini adalah dengan memasukkan peruntukan khusus berkaitan klausa arbitrase ataupun mediasi. Penyeragaman undang-undang berkaitan penentuan bidangkuasa dalam hal pertikaian kontrak juga dilihat merupakan penyelesaian terbaik bagi isu ini.

Iklan di Laman Web: Pelawaan Tawaran atau Tawaran untuk Berkontrak?

Suatu kontrak yang sempurna dibentuk melalui elemen tawaran dan penerimaan. Tawaran adalah pernyataan janji yang mengikat pembuat janji sekiranya penerima janji bersetuju dengan terma-terma dalam tawaran tersebut. Pelawaan tawaran pula adalah ajakan kepada pihak lain untuk membuat tawaran dan ianya merupakan sebahagian daripada proses tawar menawar sebelum terbentuknya kontrak yang mengikat (Jill Poole, 2015). Menurut kes *Majumder* lawan *Attorney General of Sarawak* (1967) MLJ 101, Mahkamah Persekutuan memutuskan bahawa iklan jawatan doktor yang disiarkan di akhbar adalah suatu pelawaan tawaran dan bukannya merupakan suatu tawaran yang mengikat. Di *United Kingdom*, undang-undang kontrak menyatakan bahawa iklan adalah pelawaan tawaran dan tawaran membeli secara atas talian dibuat oleh pembeli dengan melengkapkan borang pesanan dan menekan butang “hantar” pada laman web. Tawaran untuk membeli akan diterima secara automatik oleh sistem komputer yang digunakan oleh laman web pengiklan.

Isu berkaitan status iklan di laman web telah diputuskan dalam kes Kodak (2002) 18 CLSR 280 di mana pihak Kodak telah melakukan kesilapan dalam pengiklanan kamera digital melalui laman web. Pihak Kodak telah mengiklankan kamera digital dengan harga £100 berbanding harga sebenar £329. Setelah menyedari kesilapan yang berlaku, pihak Kodak bertindak enggan meneruskan tempahan para pelanggan dengan mengemukakan alasan bahawa iklan yang mereka lakukan hanyalah pelawaan tawaran. Mahkamah memutuskan bahawa pihak Kodak bertanggungjawab atas kontrak yang terbentuk kerana pihak pelanggan telahpun menerima pengesahan tempahan mereka secara automatik melalui e-mel dan laman web Kodak tidak pernah pada bila-bila masa menunjukkan bahawa kontrak yang mengikat tidak terbentuk pada peringkat tersebut. Mahkamah dalam kes itu berpendapat bahawa apabila suatu barangan dicadangkan untuk jualan dengan menyatakan harganya dalam laman web, ia adalah pelawaan tawaran sama sepertimana apabila suatu barangan dipamerkan di tingkap kedai.

Dalam kes Argos (2007), sebuah syarikat telah mengiklankan pada laman web mereka penjualan sebuah televisyen dengan kesilapan harga 100 kali ganda lebih murah daripada harga sebenar. Syarikat kemudiannya cuba mengeneipkan tempahan yang telah dibuat oleh seorang pelanggan bagi mengelakkan kerugian. Sekali lagi mahkamah memutuskan bahawa telah wujud kontrak yang mengikat antara syarikat dan pelanggan. Kedudukan iklan dalam laman web peruncit sebagai pelawaan tawaran dalam kontrak juga dinyatakan secara jelas dalam Regulation 12 of the E-Commerce (EC Directive) Regulations 2002 yang mengiktiraf bahawa pesanan oleh pelanggan setelah meneliti iklan tersebut adalah tawaran untuk berkontrak. (Jill Poole, 2015).

Sungguhpun demikian, suatu pernyataan dalam iklan di laman web boleh dianggap tawaran berkontrak bergantung kepada niat sebenar pihak ketika pernyataan iklan itu dibuat, Bahasa yang digunakan dan amalan kebiasaan urusaniaga berkaitan. Sekiranya pihak berkenaan berhasrat untuk terikat sebaik sahaja pembaca iklan menerima syarat-syarat yang diberikan dalam iklannya, maka pernyataan itu adalah dianggap sebagai tawaran untuk berkontrak. (Megha Nagpal, 2016). Kesan iklan dalam kontrak elektronik sebagai tawaran perlu difahami dengan jelas. Misalnya dalam contoh berikut :

“Sempena sambutan ulangtahun ke 10, syarikat kami menawarkan potongan harga sehingga 50% bagi pembelian barangan terpilih pada setiap bulan selama 12 bulan berturut-turut. Dengan menekan butang “Ya” pada laman web syarikat kami, anda secara automatik merupakan penerima katalog promosi bulanan kami dengan bayaran sejumlah RM10 sebulan. Bayaran langganan boleh dibuat melalui arahan pembayaran, kad kredit, kad kredit atau tunai. Sila pilih butang “Tidak” bagi membatalkan langganan anda.”

Iklan oleh syarikat ini merupakan tawaran dan sekiranya Puan A menekan butang “Ya”, beliau terikat persetujuan untuk menjelaskan kos langganan katalog promosi syarikat tersebut. Puan A juga mempunyai pilihan untuk tidak terikat dengan menekan butang “Tidak”.

Tawaran dan Penerimaan dalam Kontrak Elektronik

Pembuat tawaran dalam kontrak secara elektronik mempunyai kuasa dalam menentukan cara penerimaan bagi tawaran tersebut. Antara perlakuan yang diterima sebagai menunjukkan persetujuan untuk melakukan penerimaan dalam tawaran kontrak secara elektronik adalah dengan menekan butang “Terima” misalnya. Kaedah lain yang terima sebagai tanda penerimaan tawaran yang lebih jelas adalah dengan menaip perkataan misalnya “Saya terima”. Bagi tujuan mengesahkan tawaran secara atas talian yang dibuat, Peraturan 11 Electronic Commerce (EC Directive) Regulations 2002 mengkehendaki penjual melakukan pengesahan penerimaan tawaran secara elektronik dilakukan. Secara tidak langsung, pembeli dapat makluman melalui emel bahawa tawaran mereka telah diterima.

Peraturan kontrak secara konvensional menetapkan bahawa selain pihak-pihak berkontrak, ejen bertanggung dalam kontrak sekiranya telah diberikan kuasa untuk bertindak oleh prinsipalnya (Lee Mei Pheng & Ivon Jeron Detta, 2009). Dalam pelaksanaan kontrak secara elektronik, program komputer adalah bertindak sebagai ejen atas talian dan dianggap terikat dengan tawaran dan penerimaan yang dilaksanakan menggunakan program komputer berkenaan (Thomson Reuters, 2017). Satu langkah yang boleh dilaksanakan dalam kontrak elektronik bagi mengelakkan pihak penjual secara langsung terikat dengan kontrak di peringkat awal pembentukan kontrak ialah dengan menyatakan terma dan syarat yang menunjukkan obligasi penjual dalam memenuhi tawaran pembeli adalah bergantung kepada keadaan tertentu seperti bilangan stok yang terhad, keutamaan mengikut giliran tawaran pelanggan dan sebagainya.

Peraturan umum tawaran menetapkan bahawa tawaran boleh ditujukan secara khusus kepada individu tertentu atau kumpulan tertentu atau masyarakat secara umumnya (Abdul Aziz Hussin, 2012). Kesukaran mungkin timbul dalam menentukan tawaran yang ditujukan kepada sekumpulan golongan tertentu apabila kontrak dilakukan secara elektronik. Contohnya, kesukaran menentukan suatu tawaran yang dibuat secara atas talian dan penerimaan dilakukan oleh seorang yang berstatus muflis atau seorang yang belum cukup umur atau oleh pihak yang tidak diberi kuasa atau disekat daripada melakukan kontrak atas sebab-sebab tertentu dan sebagainya.

Secara asasnya, penerimaan terhadap tawaran yang dikemukakan akan membentuk kontrak. Prinsip umum menjelaskan bahawa berdiam diri tidak terjumlah kepada penerimaan. Seksyen 7 (b) Akta Kontrak 1950 menyatakan bahawa penerimaan mesti dinyatakan secara biasa dan munasabah melainkan jika cadangan itu menetapkan cara penerimaan. Penerimaan mesti dimaklumkan kepada pembuat tawaran bagi mengelakkan sebarang kekeliruan, salah faham dan juga menghalang daripada pembuat tawaran mengeksploitasi keadaan akibat ketiadaan maklum balas daripada penerima tawaran. Seksyen 7 Akta Perdagangan Elektronik 2006 menerima dan mengesahkan pembentukan suatu kontrak yang keseluruhan proses komunikasi tawaran, penerimaan, pembatalan tawaran atau penerimaan dibuat melalui mesej elektronik.

Bagi transaksi kontrak secara elektronik, penerimaan berlaku melalui dua acara iaitu penerimaan melalui pesanan e-mel atau melalui “*click wrap contract*” (Cheong May Fong, 2006). Penerimaan melalui e-mel berlaku apabila rakan kontrak menghantar persetujuannya melalui e-mel. Makluman penerimaan itu akan dihantar kepada penghantar mel (*mail server/service*

providers) yang kemudiannya akan menyampaikan kiriman maklumat itu kepada rakan kontrak yang membuat tawaran. Jelas di sini bahawa fungsi penghantar mel sama seperti peranan penghantar kiriman melalui pos dalam keadaan biasa. Melalui “*click wrap contract*”, penerimaan dianggap berlaku apabila pembeli membaca terma dan syarat pada skrin, mengisi maklumat pada borang pesanan yang dipaparkan dan menekan butang “serah” (*submit*) atau “terima” (*accept*) dan seterusnya pesanan itu dihantar kepada operator laman web berkenaan. Penerimaan jenis ini biasanya berlaku dengan memuat turun perisian berlesen.

Penerimaan yang dibuat melalui transaksi perdagangan dalam laman web mempunyai kedudukan yang berbeza berbanding penerimaan yang dibuat melalui e-mel (*Electronic Commerce (EC Directive) Regulations 2002*). Menurut peruntukan Peraturan 11 Peraturan 2002 tersebut, pesanan pelanggan adalah merupakan tawaran dan penerimaan berlaku apabila pihak pengiklan mengesahkan makluman penerimaan mereka terhadap pesanan yang dibuat oleh pelanggan. Penerimaan berlaku dan kontrak telahpun terbentuk apabila pihak pelanggan boleh mendapat akses mengenai perkara ini walaupun beliau belum lagi membacanya secara jelas. Pendapat perundangan menyatakan bahawa penerimaan melalui e-mel dalam kontrak berpegang kepada prinsip undang-undang yang sama dengan peraturan penerimaan secara pos. Dalam kes *Household Fire Insurance Co Ltd v Grant* [1879] 4 Ex D 216, Defendan membuat tawaran membeli saham-saham kepada syarikat Plaintiff. Surat persetujuan diposkan oleh Plaintiff tetapi ianya tidak sampai kepada Defendan. Mahkamah memutuskan bahawa kontrak terbentuk sebaik sahaja surat penerimaan diposkan oleh Plaintiff sungguhpun ia kemudiannya hilang dalam perjalanan pengiriman kepada Defendan.

Hakim Blair dalam kes *Thomas lwn BPE Solicitors (a firm)* [2010] EWHC 306 memutuskan bahawa prinsip penerimaan secara pos terpakai bagi keadaan kes penerimaan yang dibuat melalui e-mel. Alasan bagi pandangan ini ada kaitannya dengan proses penghantaran maklumat melalui e-mel yang tidak sampai secara terus sebaliknya perlu melalui *server* Penyedia Perkhidmatan Penghantaran (*Internet Service Provider*) dan ke terminal komputer sebelum ianya benar-benar sampai kepada penerima (Cheong May Fong, 2006). Penulis berpendapat bahawa pandangan ini dibuat berasaskan perhubungan melalui e-mel yang adakalanya tidak dapat berlangsung secara serta merta misalnya akibat gangguan *server*, kehilangan pesanan e-mel dan sebagainya.

Komunikasi penerimaan dalam “*click wrap contract*” pula menggunakan prinsip peraturan penerimaan secara bersemuka atau segera sepertimana yang terpakai bagi penerimaan melalui lisan, telefon, faks, telekonferens dan sebagainya di mana komunikasi penerimaan menjadi lengkap apabila maklumat penerimaan yang disampaikan itu diketahui oleh si penerima (Cheong May Fong, 2013). Oleh yang demikian, kontrak secara emel terbentuk di tempat di mana penerima tawaran menyatakan penerimaannya manakala “*click wrap contract*” terbentuk di tempat di mana pembuat tawaran menerima makluman penerimaan daripada penerima tawaran.

Isu lain yang mungkin timbul dalam hal berkaitan pembentukan persetujuan berkontrak ini adalah berkaitan dengan kontrak seragam yang mana terma dan syarat dalam kontrak jenis ini telah ditentukan secara standard. Ini bermakna pembeli barangan atau perkhidmatan secara atas talian tidak berpeluang langsung untuk merundingkan terma dan syarat kontrak dan hanya perlu

menyatakan persetujuan dengan menekan butang “serah” atau “muat turun” atau “terima” selain daripada hanya berpeluang menentukan tempat untuk penghantaran barangan dibuat dan memilih kaedah pembayaran yang telah ditentukan oleh pihak penjual. Jelas berlaku pengiktirafan hak kebebasan berkontrak yang tidak seimbang antara pihak-pihak berkontrak. Kesan lain yang mungkin berlaku ekoran situasi ini adalah kemungkinan pembeli membatalkan pesannya atau muat turun yang telah dilakukan sedangkan penerimaan telahpun berlaku apabila proses muat turun aplikasi, perisian, perkhidmatan dan sebagainya dilakukan (Roos Niza Mohd Shariff, 2012).

Keupayaan Pihak-Pihak Berkontrak

Keupayaan pihak-pihak berkontrak diukur dari aspek umur, keadaan mental dan kedudukan undang-undang (Sakina Shaik Ahmad Yusoff & Azimon Abdul Aziz, 2009). Menurut kes Natesan lwn Thanaletchumi & Seorang lain (1952) MLJ 1, seorang kanak-kanak bawah umur tidak bertanggung atas janji yang dilakukannya dan tidak perlu mengembalikan wang yang telah diterimanya walaupun dia melakukan salahnyataan umur dan mengakui sebagai dewasa ketika perjanjian dibuat. Berdasarkan prinsip ini, berkontrak secara terbuka menggunakan medium elektronik turut mempunyai risiko khususnya dalam menentukan keupayaan pihak yang memasuki kontrak. Undang-undang kontrak di Malaysia menetapkan bahawa kontrak yang dimasuki oleh seorang kanak-kanak secara umumnya adalah batal dan tidak boleh dikuatkuasakan melainkan sekiranya kanak-kanak itu memasuki kontrak keperluan. Kontrak oleh kanak-kanak adalah *void ab initio* dalam kes Leha Jusoh lwn Awang Johari (1978) 1 MLJ 202. Dalam kes berkenaan, perjanjian pembelian tanah yang dibuat oleh seorang kanak-kanak dianggap batal dari permulaan lagi dan mahkamah memutuskan agar harga pembelian tanah tersebut dipulangkan kembali kepada kanak-kanak tersebut.

Berhubung isu kedudukan kontrak elektronik yang dilakukan oleh pihak yang tidak mempunyai keupayaan akal, Seksyen 12 Akta Kontrak 1950 memperuntukkan bahawa :

- i. Seseorang dikatakan berakal sempurna jika pada masa membuat kontrak, ia faham isi kandungan kontrak itu dan berkeupayaan membuat pertimbangan yang rasional tentang kesan kontrak yang dimasukkannya itu terhadap dirinya.
- ii. Jika seseorang itu selalunya tidak berakal sempurna tetapi kadangkala kembali siuman, ia boleh membuat kontrak ketika dalam keadaan siuman itu.
- iii. Sebaliknya, seseorang yang biasanya berakal sempurna, tetapi kadangkala tidak siuman, ia tidak boleh berkontrak semasa ia dalam keadaan tidak siuman itu (Saudah Sulaiman, 2001).

Niat Pihak-Pihak Berkontrak

Niat pihak-pihak yang berkontrak ditentukan melalui perkataan ataupun perlakuan pihak-pihak dalam pembentukan kontrak sama ada kontrak secara konvensional mahupun kontrak elektronik. Sungguhpun tiada peruntukan mengenai niat dinyatakan dalam Akta Kontrak 1950, penentuan tentang kewujudan niat untuk terikat di sisi undang-undang dalam kontrak diputuskan dengan menggunakan prinsip *Common Law* dan kes-kes mengenainya yang telah diputuskan oleh mahkamah. Mahkamah dalam kes Choo Tiong Hin dll lwn Choo Hock Swee [1959] MLJ 67

memutuskan bahawa tidak ada niat untuk mengikat diri dalam perjanjian antara pihak-pihak yang berlangsung kerana perjanjian yang dibuat hanyalah semata-mata perjanjian kekeluargaan. Menurut Seksyen 3(2) Akta 658, niat pihak-pihak untuk berkontrak secara elektronik boleh disiratkan melalui perlakuan pihak-pihak yang bersetuju memilih kaedah elektronik dan meneruskan transaksi sehingga terbentuknya suatu kontrak yang sah.

Kerelaan Bebas untuk Berkontrak

Seksyen 14 Akta Kontrak 1950 memperuntukkan bahawa kerelaan bebas dalam berkontrak tercapai apabila kontrak yang dimasuki itu tidak didorong oleh unsur-unsur seperti paksaan, pengaruh tidak berpatutan, tipuan, salahnyataan dan khilaf. Sama keadaannya dengan kontrak secara konvensional, kontrak secara elektronik juga tidak terlepas daripada unsur-unsur yang boleh menghalang tercapainya persetujuan berkontrak secara bebas. Isu-isu seperti berlakunya salahnyataan maklumat perkhidmatan yang ditawarkan, pemalsuan barangan yang diiklankan, penawaran barangan yang tidak asli dan menyembunyikan kecacatan barangan dengan tujuan menipu seringkali timbul dan menjejaskan keberkesanan kontrak antara pihak-pihak. Isu ini bukan sahaja melibatkan barangan atau perkhidmatan yang ditawarkan secara atas talian, bahkan terdapat kecenderungan melibatkan kekhilafan berhubung identiti pihak yang berkontrak (Megha Nagpal, 2016).

Mahkamah cenderung untuk mengambil pendekatan adil dalam kes khilaf yang berlaku akibat daripada penerimaan pesanan oleh penjual berdasarkan kesilapan iklan pada harga barang. Dalam kes *Chwee Kin Keong* lawan *Digilandmall.com Pte Ltd* [2005] 1 SLR 502, pihak Defendan, *Digilandmall* telah mengiklankan harga \$66 bagi setiap pencetak laser Hewlett-Packard. Plaintif dan beberapa orang rakannya telah melakukan pesanan atas talian sebanyak 1,600 buah pencetak laser jenama berkenaan. Sebaik menyedari telah berlaku kesilapan, Defendan memaklumkan Plaintif bahawa pesanan Plaintif tidak akan diproses. Plaintif kemudiannya mengambil tindakan terhadap Defendan atas pecah kontrak. Mahkamah Rayuan menolak rayuan dan memutuskan bahawa khilaf yang berlaku itu adalah khilaf sebenar di mana Plaintif tidak sepatutnya mengambil kesempatan di atas kelemahan yang dilakukan oleh Defendan. Sewajarnya semua pihak yang melaksanakan kontrak secara elektronik menghayati bahawa memandangkan kontrak dimasuki secara terbuka tanpa benar-benar mengetahui siapakah pihak satu lagi dalam kontrak itu, kepercayaan dan kebergantungan yang tinggi terhadap kesahihan maklumat yang diberikan adalah perkara asas yang tidak boleh diketepikan. Seksyen 19 Akta Kontrak 1950 memperuntukkan bahawa kontrak yang dimasuki tanpa kerelaan pihak-pihak berkontrak secara bebas adalah kontrak boleh batal di mana pihak terkilang dalam kontrak sedemikian boleh membuat pilihan untuk meneruskan atau membatalkan kontrak sedemikian.

Tandatangan Digital dan Kontrak Secara Bertulis

Penguatkuasaan suatu kontrak secara elektronik dibuat berpandukan kepada pembuktian kesahihan transaksi di antara dua pihak yang berkontrak. Masalah tidak timbul dalam pembuktian kontrak secara konvensional kerana pihak-pihak dapat membuktikan persetujuan mereka melalui tandatangan yang diturunkan dalam dokumen kontrak. Kewujudan dokumen kontrak juga memudahkan pihak-pihak untuk membuat rujukan dan penelitian semula tentang isi kandungan suatu kontrak konvensional. Oleh kerana kontrak elektronik terbentuk melalui

perantaraan program perisian komputer, capaian maklumat berkaitan kandungan kontrak elektronik hanya diperolehi melalui perisian komputer yang bertindak sebagai ejen. Isu juga timbul berkaitan bagaimana memastikan kandungan kontrak elektronik adalah kekal dan terpelihara bagi tujuan rujukan dan penelitian pada masa akan datang.

Dalam pembentukan kontrak elektronik, pembuktian tandatangan adalah diperlukan melalui beberapa cara seperti imbasan cap jari misalnya ataupun penggunaan enkripsi kunci persendirian dan sebagainya. Melalui kaedah ini, bukan sahaja pengesahan tandatangan digital dapat dilakukan malahan turut menentukan ketepatan, keselamatan dan memudahkan urusan mengenalpasti pihak-pihak yang menurunkan tandatangan digital dengan mudah. Menurut Akta Tandatangan Digital 1997, tandatangan digital pada dokumen memerlukan perakuan digital penandatangan bagi tujuan pengesahan dokumen dan sijil perakuan dikeluarkan oleh pihak berkuasa yang dilesenkan (Conventuslaw.com, 2017). Melalui kaedah ini keselamatan dokumen disahkan melalui 'cap jari' digital pada dokumen dan penandatangan memiliki perakuan berasaskan ID digital untuk mengakses dokumen.

Kepentingan tandatangan digital dalam kontrak elektronik jelas dilihat dalam kes *Mehta Iwn J Pereira Fernandes S.A, Defendan* telah menawarkan suatu jaminan peribadi berjumlah £25,000 kepada syarikat *Plantif* melalui e-mel yang tidak ditandatangani oleh *Defendan*. *Defendan* walaubagaimanapun mengesahkan bahawa e-mel itu dihantar kepada peguam syarikat *Plaintif* oleh pekerjaannya atas arahan *Defendan* sendiri. Peguam *Plaintif* kemudiannya telah menghubungi *Defendan* dan membuat penerimaan atas tawaran tersebut. Mahkamah *Chancery* dalam kes tersebut memutuskan bahawa suatu tawaran yang dibuat melalui e-mel yang tidak ditandatangani adalah suatu bukti yang tidak mencukupi dan paparan alamat e-mel *Defendan* tidak boleh diterima sebagai tandatangan menyatakan persetujuan *Defendan*.

Pembuktian Kemungkiran Kontrak Elektronik

Pembuktian dalam kes kemungkiran kontrak elektronik adalah sama sepertimana kes mungkir kontrak konvensional. Beban pembuktian pada tahap imbalan kebarangkalian (*on the balance of probabilities*) terletak pada pihak menuntut atau *Plaintif* (*Rafiah Salim & Cheong May Fong, 2013*). Pihak menuntut atau *Plaintif* perlu membuktikan beberapa perkara berikut sebelum tindakan undang-undang boleh diambil terhadap *Defendan*:

- a) kausa tindakan dengan menentukan samada wujud pecah kontrak oleh *Defendan*,
- b) cara bagaimana pelanggaran kewajipan dalam kontrak itu berlaku
- c) bila berlakunya mungkir kontrak
- d) di mana kemungkiran kontrak berlaku
- e) undang-undang yang terpakai bagi memutuskan pertikaian kontrak itu
- f) had masa tindakan yang diperuntukan oleh undang-undang

Mengemukakan keterangan sebagai bukti dalam suatu tuntutan pecah kontrak elektronik merupakan suatu cabaran kepada pihak menuntut. Ini kerana keterangan yang hendak dikemukakan kebiasaannya dalam bentuk seperti maklumat yang dikeluarkan oleh komputer, telefon bimbit dan sebagainya. Seksyen 90A Akta Keterangan 1950 memperuntukkan bahawa suatu dokumen yang dikeluarkan oleh komputer boleh diterima sebagai keterangan di mahkamah

(Gita Radhakrishna, 2013). Seksyen 6 Akta 658 memberi pengiktirafan undang-undang terhadap mesej elektronik dari sudut kesahan dan kebolehlaksanaannya. Isu utama yang menjadi pertikaian dalam pengemukaan keterangan secara elektronik adalah ketepatan maklumat dalam data elektronik itu sendiri (Gita Radhakrishna, 2014). Terdapat pandangan yang menyatakan bahawa keterangan dokumen elektronik tidak sepatutnya diterima kerana sifatnya yang mudah terdedah kepada manipulasi dan pemalsuan oleh pihak yang tidak bertanggungjawab (Hikmahanto Juwana, 2003). Menurut Ajoy Ghosh, dua langkah untuk menentukan ketepatan suatu rekod elektronik iaitu dengan cara mengenalpasti dokumen elektronik yang asal dan menentukan sama terdapat apa-apa perubahan yang telah dilakukan ke atas dokumen asal berkenaan (Ajoy Ghosh, 2004). Contohnya, dalam kes *Koosharem Corporation et al lwn Spec Personnel LLC et al* [2008] WL 4458864, Mahkamah memerintahkan agar suatu laporan analisis forensik komputer yang lengkap dikemukakan bagi menentukan pertikaian berkaitan isu tarikh dan masa dalam e-mel pihak-pihak bertikai (Gita Radhakrishna, 2014).

Pembuktian data transaksi yang dibuat melalui perkhidmatan pesanan ringkas (*SMS*) perlu disahkan dengan dengan mengenalpasti penulis pesanan tersebut melalui beberapa cara misalnya menentukan rentetan komunikasi yang dibuat oleh pihak-pihak dan pengemukaan maklumat-maklumat lain dalam transaksi seperti panggilan telefon, e-mel dan perbualan melalui medium sosial lain seperti Whats App, Twitter dan sebagainya. Sungguhpun demikian, masalah seringkali timbul apabila melibatkan keterangan yang bersumberkan laman sosial seperti Facebook, Twitter, Myspace dan sebagainya kerana kesukaran untuk mengenalpasti identiti pihak yang mencipta akaun disebabkan penggunaan gambar dan maklumat profail yang tidak jelas dan bersifat umum. Dari sudut perundangan, pendekatan yang diambil bagi menentukan ketepatan kandungan maklumat melalui medium ini adalah dengan bersandarkan kepada keterangan saksi sepertimana dalam kes *State lwn Eleck* di mana mahkamah memutuskan agar paparan maklumat pada laman sosial perlulah dibuktikan dengan keterangan oleh saksi (dalam kes ini pemilik akaun Facebook) (Gita Radhakrishna, 2014). Bagi ketepatan pembuktian melalui data laman web, ianya boleh ditentusahkan melalui keterangan saksi atau sijil perakuan oleh pihak yang mewujudkan laman web tersebut atau *webmaster*.

PENUTUP

Perkembangan pesat aktiviti perdagangan secara elektronik sama ada dalam mahupun luar negara mempengaruhi keperluan terhadap pengetahuan undang-undang dalam kalangan masyarakat pada hari ini. Ini kerana keperluan semasa dan gaya hidup yang serba moden serta efisien bukan sahaja diamalkan oleh golongan tertentu, bahkan ia turut menjadi amalan segenap lapisan masyarakat. Melakukan transaksi secara elektronik bukan lagi sesuatu yang janggal bahkan dilakukan secara lazim hampir setiap hari. Sehubungan itu, pengetahuan yang jelas tentang peruntukan dan aspek-aspek perundangan berkaitan pembentukan dan pelaksanaan kontrak secara elektronik adalah merupakan keperluan utama. Berdasarkan penulisan di atas, umum memahami bahawa kontrak secara elektronik masih lagi tertakluk kepada prinsip dan peraturan yang sama seperti pelaksanaan kontrak konvensional namun beberapa pengubahsuaian perlu dilakukan bagi memenuhi keperluan dan ciri-ciri istimewa kontrak elektronik. Terdapat beberapa perundangan lain yang perlu diaplikasikan bersama-sama Akta Kontrak 1950 bagi suatu penguatkuasaan undang-undang yang sempurna. Isu-isu perundangan yang timbul dalam transaksi kontrak elektronik perlu diselesaikan berdasarkan fakta keadaan kes dan peruntukan

undang-undang yang bersesuaian dengan perkembangan semasa. Sungguhpun terdapat beberapa akta yang memberi perlindungan undang-undang berhubung isu transaksi kontrak elektronik, tidak banyak kes dilaporkan di negara ini. Ini berkemungkinan kerana tidak semua masyarakat benar-benar memahami peruntukan undang-undang yang sedia ada pada masa kini di samping kecenderungan memilih untuk cara penyelesaian luar mahkamah, misalnya kaedah mediasi. Bagi memastikan perlindungan undang-undang yang berkesan, adalah dicadangkan agar pemakaian secara mandatori kepada mana-mana akta khusus berkaitan seperti Akta Perdagangan Elektronik 2006.

RUJUKAN

- Abdul Aziz Hussin. (2012). *Pengenalan Undang-Undang Kontrak*. Edisi Kedua. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Bhanu Srivastava & Balendu Bhushan. (2015). Legal Issues Involved In E-Contracts, <https://www.lawctopus.com/academike> (30 Januari 2015)
- Cheong May Fong. (2006). E-Commerce in Malaysia: Issues and Challenges In The Formation Of Contracts, *ICT its Impact on Selected Areas of the Law*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- Cheong May Fong. (2013). *Contract Law in Malaysia*. Petaling Jaya: Thomas Reuters Malaysia Sdn Bhd.
- Duryana Mohamed. (2012). E-Commerce and its Practice in Malaysia: An Overview, *Law and Commerce The Malaysian Perspective*. Selangor : IIUM Press.
- Edmon Makarim. (2012). *Notaris & Transaksi Elektronik: Kajian Hukum Tentang Cybernotary Atau Electronic Notary*. Kota Dapok : Rajawali Press.
- Gita Radhakrishna.(2013). *Computer Evidence in Malaysia: Where are we?* [2013] 3 MLJ xxxiii.
- Gita Radhakrishna.(2014). *Distinguishing Between Admissibility And Authenticity Of Electronic Evidence*. [2014] 6 MLJ xxxv
- Hikmahanto Juwana. (2017). *Legal Issues On E-Commerce And E-Contract In Indonesia*. <https://www.aseanlawassociation.org>
- Ikhwan Nazri. *Google: Pengguna Malaysia Kerap Merujuk Internet Sebelum Melakukan Pembelian*. (27 Oktober 2016) <https://amanz.my/2016122839> (13.11.2017)
- Jill Poole. (2015). *Concentrate Contract Law*. 2nd Edition. United Kingdom : Oxford University Press.
- Lee Mei Pheng & Ivan Jeron Detta. (2009). *Business Law*. Shah Alam : Oxford University Press.
- Megha Nagpal. (2016). *Analysis Of The Legal Issues Involved In Electronic Contracts Under Indian Law With Reference To Business-To-Consumer Model Of E-Commerce*. International Journal Of Law and Legal Jurisprudence Studies, Volume 3 Issue 4. Universal Multidisciplinary Research Institute Pvt Ltd.
- Mohd Ma'sum Billah. (2008). *Applied Islamic E-Commerce Law and Practice*. Petaling Jaya : Sweet & Maxwell Asia, Petaling Jaya, Selangor.
- Muhammad Fathi Yusof. (2006). *Soal Jawab Undang-Undang Kontrak*. Kuala Lumpur : PTS Professional Publishing Sdn Bhd.
- Rafiah Salim & Cheong May Fong. (2013). *Evidence Law in Malaysia and Singapore: Cases, Materials and Commentary*. 3rd Edition. Kuala Lumpur : Lexis Nexis Publication.
- Roos Niza Mohd Shariff.(2012). *Isu Perundangan Dalam Kontrak Elektronik, Undang-Undang*

- dan Pengurusan Organisasi. Sintok: UUM Press.
- Sakina Shaik Ahmad Yusoff & Azimon Abdul Aziz. (2009). *Mengenal Undang-Undang Kontrak Malaysia*. Petaling Jaya : International Law Book Services.
- Sonny Zulhuda. (2012). *The Law of Electronic Contract in Malaysia: Issues and Challenges. Law and Commerce The Malaysian Perspective*. Selangor : IIUM Press.
- Thomson Reuters. *Legal Issues in Contracting On the Internet*. (2017). <http://corporate.findlaw.com/business-operations/legal-issues-in-contracting-on-the-internet.html>
- Kajian-Statistik Jual Beli Secara Online Di Malaysia*. (22 Februari 2013). <http://www.majalahniaga.com/kajian-terhangat-statistik-jual-beli-secara-online-di-malaysia-2012-infografik.html> (13 November 2017)
- Malaysia E-Signing: What You Need To Know*. (12 Mei 2017). <http://www.conventuslaw.com/report/malaysia-e-signing-what-you-need-to-know/> (10 Januari 2018)

Rujukan Statut

- Akta Hak Cipta (Pindaan) 1997.
Akta Jenayah Komputer 1997.
Akta Keterangan 1950.
Akta Kontrak 1950.
Akta Perdagangan Elektronik 2006.
Akta Perlindungan Data Peribadi 2010.
Akta Sistem Pembayaran 2003.
Akta Tandatangan Digital 1997.
E-Commerce (EC Directive) Regulations 2002
Kanun Keseksaan.

Rujukan Kes

- Argos (2007)
Choo Tiong Hin dll lwn Choo Hock Swee [1959] MLJ 67
Chwee Kin Keong lawan Digilandmall.com Pte Ltd [2005] 1 SLR 502
Household Fire Insurance Co Ltd v Grant [1879] 4 Ex D 216
Kodak (2002) 18 CLSR 280
Koosharem Corporation et al lwn Spec Personnel LLC et al [2008] WL 4458864
Leha Jusoh lwn Awang Johari (1978) 1 MLJ 202
Majumder lawan Attorney General of Sarawak (1967) MLJ 101
Mehta lwn J Pereira Fernandes S.A [2006] EWHC 813 Ch
Natesan lwn Thanalechumi & Seorang lain (1952) MLJ 1
Thomas lwn BPE Solicitors (a firm) [2010] EWHC 306